

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.239>
УДК 655.55:640.5(477)94(100)“1939/1945”

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ: НОВА СТОРІНКА ІСТОРІЄПИСАННЯ

**Рецензія на книгу: Гелінада Грінченко, Альберт Венгер.
Архівно-слідчі справи щодо вбивств пацієнтів психіатричних лікарень
окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять**

Дніпро: Ліра, 2024. 525 с.

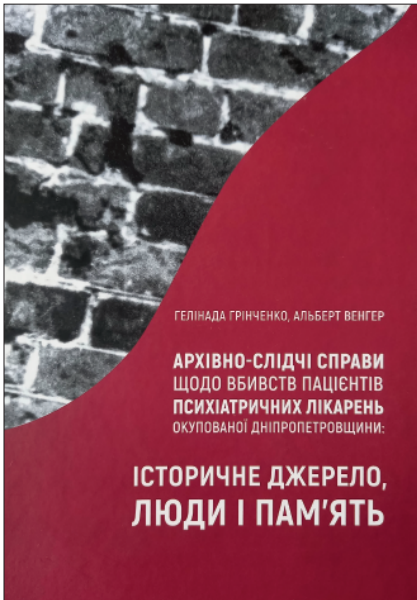
Злодіяння нацистів щодо пацієнтів психіатричних лікувальних закладів на території окупованої УРСР порівняно нещодавно стали об'єктом зацікавлення фахових істориків. Гуманітарний поворот і перенесення у центр історичних студій людини замість держави й політичних формацій створили методологічне підґрунтя для характеристики різних соціальних когорт учасників, сучасників і жертв Другої світової війни.

2024 р. видавництво «Ліра» (Дніпро) випустило у світ працю докторки історичних наук Гелінади Грінченко (Університет м. Вупперталь, Німеччина) та кандидата історичних наук Альберта Венгера (Дніпровський національний університет

Цитування: Лисенко О. Нацистський окупаційний геноцид в Україні: нова сторінка історієписання [Рец. на кн.: Грінченко Г., Венгер А. Архівно-слідчі справи щодо вбивств пацієнтів психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять. Дніпро: Ліра, 2024. 525 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 239—245. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.239>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

ім. Олеся Гончара), яка стала результатом тривалого дослідження долі пацієнтів психіатричних лікарень у 1941—1944 рр. Першим етапом роботи був дослідницький проект «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів психіатричних лікарень під час нацистської окупації України», підтриманий німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», над яким працювали Г. Грінченко, О. Петренко, А. Венгер, А. Усач, В. Науменко. Обговорення проміжних результатів відбулося в лютому 2019 р. у Гайдельберзькому університеті [1]. Остаточні підсумки було підбито у спеціальному числі журналу «Україна модерна» [2]. Дослідники не обмежували презентацію результатів своїх напрацювань суто науковим середовищем: вони проводили публічні лекції [3], організували просвітницьку платформу

«Memory of Victims»¹, на якій представлено матеріали з історії психіатричних лікарень Дніпропетровщини в роки німецької окупації. Тож рецензована праця стала логічним підсумком багаторічної наукової роботи. Синтетична за змістом, вона складається з передмови, двох частин, географічного та іменного покажчиків.

Автори вводять читача в тему дослідження доволі нестандартно. Одразу після передмови розміщено серію фотографій із довоєнного та повоєнного життя Ігреської психіатричної лікарні та Васильківської лікувально-трудової колонії (ЛТК) — це змінює композиційне сприйняття роботи, адже візуалізація стає не додатком, а перетворюється на невіддільну частину й занурює читача у сутність дослідження не тільки на інтелектуальному, а на емоційному рівні. Оpubліковані світлинами було виявлено під час експедиції до Дніпропетровської багатопрофільної клінічної лікарні з надання психіатричної допомоги (колишня Ігреська). Фото ілюструють повсякденне функціонування цього медичного закладу та Васильківської ЛТК: лікувальні, господарські, житлові корпуси, медичні маніпуляції, процедури, операції, побут, лікування й дозвілля пацієнтів, працетерапія. Повоєнні зображення свідчать, на що перетворилась Ігреська лікарня в результаті бойових дій — суцільні руїни. У другому фотоальбомі акцентується увага не лише на зруйнованих корпусах, а й на жертвах часів окупації: зафіксовано місця, де закопували тіла вбитих пацієнтів, стіну, біля якої розстріляли частину хворих та в'язнів концтабору, який функціонував на території лікарні. Фото цегляної стіни зі слідами від куль стало елементом оформлення обкладинки видання.

Інформативно насичена перша частина праці — «Історія, люди і пам'ять», в першому розділі якої («Ігреська лікарня й Васильківська колонія: довоєнна

¹ URL: <https://memoryvictims.com.ua/>

історія, німецька окупація та вбивства пацієнтів») ідеться про минуле закладів від часу створення до вбивств пацієнтів у період окупації. Наприкінці 1930-х рр. на території Васильківського р-ну Дніпропетровської обл. біля с. Дубовики було створено Васильківську лікувально-трудова колонію. Вона призначалася для пацієнтів, які перед цим лікувалися в Ігрени й перебували на стадії одужання. Кількість утриманців сягала 250 осіб, в основному вони займалися сільським господарством.

Смисловим ядром праці стали фрагменти, що розкривають політику німецької окупаційної адміністрації. Можливості для утримання пацієнтів у цих закладах катастрофічно скоротились, у першу чергу через брак медикаментів та продовольства, через відсутність опалення взимку. Як результат, у багатьох загострилися хвороби, а через недоїдання різко зросла смертність. Нова влада вимагала від керівництва лікарні ліквідувати пацієнтів медичними засобами — морфієм, але через його нестачу застосовували розчини спирту та інші препарати. Таким чином, частина персоналу була залучена до вбивств. На території Васильківської ЛТК від неналежних умов утримання хтось із хворих помер, а приблизно 200 осіб відправили до Ігреньської лікарні, де їх убили або вони загинули від крайнього виснаження. Незадовго до наступу радянських військ нацисти розстріляли невелику групу працездатних пацієнтів. Загалом за роки окупації понад 1000 осіб втратили життя в насильницький спосіб та від нестерпних умов.

Дещо нестандартним виглядає другий розділ, адже у вітчизняній традиції розглядати питання історіографії прийнято саме на початку дослідження, що вже стало своєрідним «ритуальним танцем» (здебільшого суто декоративним). У цьому виданні таку схему порушено, причому огляд літератури органічно пов'язується з характеристикою політики пам'яті та мнемонічних практик як продовження рефлексій із приводу подій окупаційної доби в повоєнний час. Така комбінація, на нашу думку, виявилася доволі вдалою. В розділі «Історіографія і пам'ять про масові вбивства пацієнтів психіатричних лікарень під час німецької окупації України: загальний контекст і місцева специфіка» зазначено, що відразу після вигнання нацистів до трагедій, що відбувалися у психіатричних лікарнях, спостерігався значний інтерес, про що свідчать численні публікації у пресі, зокрема про судові процеси над лікарями-співучасниками злодіянь, а також відображення проблематики в радянському кінематографі, де вона була вписана у загальну концепцію «Великої Вітчизняної війни». Тема представлена й у перших повоєнних збірниках документів², була захищена кандидатська дисертація про вбивства цивільних громадян під час окупації, в якій розглядалося питання і про знищення психічнохворих³. Але з часом, констатують дослідники, історики втратили інтерес до цієї теми, яка поступово стала прерогативою медиків.

² Документи обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Вып. 1. Москва, 1943. С. 155—156, 149—150; Вып. 2. Москва, 1945. С. 233—234, 321—324, 107—111.

³ Халепо Т.И. Массовое истребление немецко-фашистскими захватчиками советского мирного населения и военнопленных на временно оккупированной территории Украины: Диссертация [рукопись]. Киев, 1948.

У пострадянські часи вивчення цього сегмента окупації активізувалось, у тому числі завдяки можливості працювати з раніше засекреченими документами з архівів колишнього КДБ. Як результат, з'явилася ціла серія публікацій як у вітчизняній, так і закордонній науковій періодиці.

Ведучи мову про локальні ініціативи з увічнення пам'яті, Г. Грінченко й А. Венгер указують на те, що вона майже цілковито належала керівництву закладів. Якщо у випадку Васильківської ЛТК місцем меморіалізації стала братська могила в межах кладовища у с. Дубовики, то в Ігреньській лікарні — місце, де розстріляли частину пацієнтів і в'язнів концтабору. Показово, що локація з похованнями пацієнтів медзакладу донині не маркована: місце перепоховання тіл померлих залишається невідомим, є припущення, що це відбулося на цвинтарі, територію якого потім віддали під забудову. У 1970-х рр. відбулася друга хвиля меморіалізації. У Васильківській ЛТК було встановлено невелику пам'ятну стелу, а перед в'їздом до Ігреньської лікарні — монументальний пам'ятник відомої дніпропетровської мисткині В. Щедрової. Щоправда, головний герой пам'ятника — це в'язень концтабору, який розриває колючий дріт, а не пацієнт лікарні.

У третьому розділі — «Медичні працівники психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: біографічні нариси» — представлено життєписи деяких співробітників лікарень, які працювали під час окупації. Більшість із них були засуджені за участь у вбивствах пацієнтів. Для ілюстрації пізнавального потенціалу цього фрагменту праці наведемо відомості лише про двох — найтитолованішого психіатра Дніпропетровщини проф. Д. Франка та директора Ігреньської лікарні В. Гончарова. Обидва випускники Юр'ївського (тепер Тартуського, Естонія) університету. До Першої світової війни Д. Франк стажувався у відомих психіатрів Франції й Німеччини. На початку 1920-х рр. став одним із фундаторів вищої медичної освіти у Дніпропетровську, організатором інституту фізичних методів лікування, досліджував феномен канібалізму на матеріалах південних губерній УСРР, навіть видав монографію [4], яку, щоправда, за вказівкою партійних органів доволі швидко було вилучено з бібліотек. Наприкінці 1930-х рр. медик працював в Ігреньській лікарні та, як і більшість персоналу, там і проживав. Із початком окупації заарештований разом з іншими співробітниками єврейської національності, але завдяки зусиллям директора лікарні був звільнений. Д. Франк виявився одним із перших виконавців злочинних наказів: саме йому доручили відбирати тяжкохворих пацієнтів та євреїв для вбивства морфієм. У 1942 р. його розстріляли. Основним джерелом для вивчення біографії професора періоду окупації стали свідчення колег.

Неординарну біографію мав В. Гончаров. Наприкінці 1930-х рр. він був заарештований, після звільнення працевлаштувався до Ігреньської лікарні, а з приходом німецьких військ директор Зеленчук передав йому свою посаду. На самому початку окупації у заклад прибули представники нової влади з вимогою ліквідувати більшість пацієнтів шляхом уведення морфію. В. Гончаров на зборах довів до відома підлеглих цей наказ. Щоправда, він також виписав багатьох людей із лікарні, чим урятував їм життя. Особисто участі у вбивствах не брав. Знятий

із посади через звинувачення в переховуванні єврейських співробітників, зокрема професора Д. Франка. Під час суду винним себе не визнав і був засуджений нацистами до страти.

Частина представлених біографій дають змогу реконструювати технології радянської Феміди, які скалічили життя багатьом медикам. Драматичною була історія хірурга В. Зайцева, якого за наклепом колишньої коханки звинуватили у вбивствах пацієнтів і засудили до каторжних робіт у Воркуті: лікар неодноразово звертався з касаційними скаргами й після кількох переглядів справ був повністю реабілітований. Дослідження біографій співробітників Васильківської ЛТК дозволило встановити, що справу проти медсестер і головної лікарки Я. Шиманської було сфабриковано слідчим: лікарку розстріляли, а медсестер засудили до каторжних робіт — лише постійні скарги на слідчого, який змусив їх зізнатися у тому, чого вони не робили, призвели до перегляду справи та звільнення засуджених. Біографічний розділ порушує цілий пласт важливих питань щодо мотивації медичного персоналу та виконання злочинних наказів, перевищення повноважень радянськими слідчими, боротьби з несправедливими вироками тощо.

Після ознайомлення з цим розділом праці виникає логічне питання: а що нам відомо про біографії пацієнтів — основних жертв насилля? Відповіді на це питання автори не дають. Жертви насильства виявилися приреченими залишитися не тільки без біографій, а й без імен та прізвищ: під час слідства не було складено списку жертв, а весь архів лікарні знищено при відступі окупантів. Історики не мають необхідних джерел, тож абсолютна більшість пацієнтів назавжди залишаться безіменними жертвами.

Власним евристичним потенціалом володіють матеріали другої частини праці — «Історичне джерело». В розділі «Архівно-слідчі справи щодо масового вбивства психічнохворих: специфіка і джерельний потенціал» розкрито особливості цього корпусу історичних документів, визначено їх структуру й інформаційний ресурс. Дослідники акцентують на особливій важливості наглядових та реабілітаційних матеріалів, які уможливають альтернативну оптику як злочину, так і процедури слідства.

Наступні два розділи містять документи та матеріали архівно-кримінальних справ медичних працівників Ігреньської лікарні та Васильківської ЛТК. Документи дають змогу реконструювати історію Ігреньської лікарні періоду окупації: протоколи допитів затриманих, протоколи очних ставок, протоколи допитів свідків-співробітників лікувальних установ, матеріали судово-медичних експертиз, судові вироки, апеляційні скарги засуджених та їхніх рідних, матеріали переглядів справ, фотодокументи. Публікація вказаних документів украй важлива, адже нині через російську агресію дослідники позбавлені можливості працювати в архівах УСБУ. Проте варто пам'ятати, що матеріали архівно-кримінальних справ репрезентують історію через дуже специфічну, хоч і дисперсну оптику. Значно розширило б горизонти дослідження залучення інших видів джерел: щоденників, мемуарів, епістолярію, матеріалів усної історії тощо, але такі документи трапляються дослідникам дуже рідко. Сподіваємося, що вони можуть зберігатись у

приватних архівах і колекціях, а поява рецензованого видання сприятиме їх виявленню та введенню до наукового обігу.

Варто звернути увагу на термінологічний апарат, зокрема ключове поняття, яким послуговуються дослідники. В тексті зустрічаються такі терміни, як «архівно-кримінальні справи» й «архівно-слідчі справи». Спеціалісти в галузі права вважають словосполучення «архівно-кримінальна справа» обмежено коректним з огляду на те, що коли справа розслідується, вона називається «кримінальною», коли передається до архіву, — «архівно-кримінальною», а коли вилучається з архівосховища й до неї додаються нові документи — знову стає «кримінальною». Усталення терміна «архівно-кримінальна справа» відбулося в 1990-х рр. у практиці спеціального діловодства та було перенесено в наукові тексти.

Слід зауважити, що автори-упорядники не дотрималися «Правил публікування інформації архівних документів...», оприлюднюючи їх без необхідного заголовка, архівної легенди та інших обов'язкових атрибутів. Однак ці погрішності не впливають за загальне враження від дослідження, що виконане на високому науковому рівні. Окремо варто відзначити вдалий дизайн і поліграфічну якість видання.

У підсумку маємо привітати авторів із виходом такої важливої праці, що вже стала помітною історіографічною й археографічною подією в Україні, та побажати вдалого продовження наукових пошуків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hrinchenko, H., Venher, A. "Nepotribni liudy": vorkshop u Hajdelberzi. *Ukraina moderna*. 11.03.2019. URL: <https://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg/> [in Ukrainian]. [Грінченко Г., Венгер А. «Непотрібні люди»: воркшоп у Гайдельберзі. *Україна модерна*. 11.03.2019. URL: <https://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg/> (дата звернення: 22.12.2024)].
2. "Nepotribni liudy": zlochyn, sud, (ne) pamiat. *Ukraina moderna*. 2020. 28 (vesna — lito) [in Ukrainian]. [«Непотрібні люди»: злочин, суд, (не) пам'ять. *Україна модерна*. 2020. 28 (весна — літо). 505 с.].
3. Ratsyborska, Yu. Khto i chomu znyschchuvav patsientiv Ihrenskoi psykhlikarni pid chas natsyst'skoi okupatsii. *Radio Svoboda*. 03.06.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29268506.html> [in Ukrainian]. [Раціборська Ю. Хто і чому знищував пацієнтів Ігреньської психлікарні під час нацистської окупації. *Радіо Свобода*. 03.06.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29268506.html> (дата звернення: 11.01.2025)].
4. Frank, D.B. *Liudoeedstvo*. Ekaterinoslav, 1926 [in Russian]. [Франк Д.Б. Людоедство. Екатеринослав, 1926. 262 с.].

Надійшла / Received 31.03.2025

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

NAZI OCCUPATION GENOCIDE IN UKRAINE:
A NEW PAGE IN HISTORYWRITING

Book review:

Helanada Hrinchenko, Albert Venher. Archival and Investigative Cases Regarding the Murders of Patients in Psychiatric Hospitals of the Occupied Dnipropetrovsk Region: Historical Source, People and Memory
Dnipro: Lira, 2024. 525 p.